

CEVDET PAŞA

Şahsiyetine ve ilim sahasındaki faaliyetine dâir*

M. Cavid Baysun

Her milletin tarihinde muhtelif bakımlardan tedkik edilmesi mümkün, hattâ elzem şahsiyetler vardır. İlim ile san'atın aynı zamanda bir kaç şubesinde eser verdikleri, siyaset âleminde de az - çok faaliyet gösterdikleri herkesce bilinen bu insanlar, haklarında ne kadar yazı yazılıp fikir yürütülse, daha da yazılacak ve söylenecek söz bulunur bahtiyar kimselerdir. Kendi tarihimizin, pek uzaklara gitmeden, yakın ve son çağlarına şöyle bir göz atacak olursak, edebiyattan fıkıha, musikiden tefsire, tarihten tıbbâ kadar bir çok sahalarda çalışmış öyle müstesnâ yaratılışlara tesadüf ederiz ki, böylelerini tedkik için geniş bir hazırlığa ve büyük bir ihataya sahip olmak gerektiği ednâ mülâhaza ile anlaşılır.

Bu mukaddimeden maksad, mevzuumuzu teşkil eden zâtın, yâni hayatı geçen asrın yetmiş üç senesini dolduran âlim ve devlet adamı Cevdet Paşa'nın bu nev'i insanlar arasındaki mevkiini, ve bahsin ehemmiyetine mukabil, sözlerimizin o ehemmiyet ile mütenasib olamayacağını belirtmektir. Cevdet Paşa gibi XIX. asırda Osmanlı devletinin mühim memuriyetlerinde bulunmuş, ıslahat hey'etlerine katılarak, valilik ve nazırlık ederek dağdağalı vekayie karışmış bir devlet adamının sadece siyasî hayatı bile başlıbaşına bir araştırma konusudur. Onun, ilim, edebiyat ve tarih çalışmaları bakımından hüviyetini tesbite kalkışmak ise, bir tek insanın uhdesinden gelemeyeceği kadar güç ve belki imkânsız bir iştir. Türkiye tarihinin XIX. asra âid vekayii üzerinde çalışan bir kimse, Tanzimat devrinden bahsederken, Cevdet Paşa'nın Bosna ve Kozan ıslahatını, adliye ve maarif sahalarındaki hizmetlerini, Midhat Paşa vak'asında oynadığı rolü ihmal edemez. Diğer taraftan, lisan ve

* Bu yazı Edebiyat Fakültesi mezunlar cemiyeti tarafından tertiplenen konferanslar serisinin beşincisi olmak üzere 27 Mayıs 1954 Perşembe günü Edebiyat Fakültesi'nin felsefe amfisinde müellif tarafından okunmuştur.

edebiyat mütehasşısına göre Cevdet Paşa, türkçenin kavaidi ve belâgati ile uğraşmış bir filoloğdur; güzel nesir yazmış bir edibdir. Hukuk mensubunun nazarında onunla *Düstur* ve *Mecelle* aynı zamanda akla gelen mefhumlardır. Tarih ile ve tarihcilikle alâkalı kimseler de, Cevdet Paşa'ya *Kıyas-ı Enbiya'nın*, *Tarih-i Cevdet'in*, *Ma'ruza'nın* ve *Tezakir'in* müellifi diye tanır. Aynı ferde, devlet adamı, hukukcu, müverrih ve vak'anüvis olmak üzere, görülüyor ki, bir kaç şahsiyet toplanmıştır. Karşımızda her telden haveskerâne çalıp, ehliyetini isbat için bir-iki küçük eser veren biri değil, ele aldığı işi, hayret edilecek bir başarı ile sona erdiren büyük çapda bir insan vardır.

*
* *

Tahsil devresi: — Tanzimat-ı Hayriyye'nin ilân edildiği sıralarda, İstanbul'a Lofca'dan genç bir ilim tâlibi geldi. Ahmed ismini taşıyan ve kasabasında küçük yaştanberi tahsile çalışarak *ulum-i arabîyyede haylice* ilerilemiş, *ulûm-i şer'iygede dahi mümarese kesb* eylemiş, *ilm-i mantık ve beyân gibi mukaddemat-ı ulûm ile meşgul* olmuş bulunan bu onyediy yaşındaki genç, hüsnü-hatta da çalışarak *Vehbi* mahlâsını almıştır. Daha Lofca'da iken, o sırada *İstanbul'da Mektebi Harbiye'nin tanzimine itina* olunduğunu gözönünde tutanlar, Ahmed Efendi'ye bu mektebe girmesini tavsiye etmişlerdi. Fakat kendisi medresede okumak meyline mukavemet edememiş, İstanbul'a geldiği vakit, Çarşamba tarafında Papasoğlu medresesinde bir hücreye yerleşerek Fatih Cami'inde verilen dersleri takibe başlamıştı.

Lofcalı'da öğrenmek iştiyakı, okuduğu derslerle iktifa edecek derecenin üstünde idi. O, boş zamanlarında *cu'iyata dâir pek çok risaleler, kadîm üzere hisab ve cebir ve hendese ve hey'ete ve sâir fûnun-ı hikmete dâir pek çok kitablar* gözden geçiriyor, bununla da kalmıyarak, Hendesehane hocası Miralay Nuri Bey'den muhtasar meâni ve Kadımir okutmak mukabilinde, riyaziyat ve bilhassa logaritme öğreniyor, meşhur Hoca İshak Efendi'nin külliyyatını takib ediyor, icâzında Münecim-başı Osman Sâib Efendi'ye başvuruyordu.

Lofcali talebe, cami dersinde tanıdığı hocalar arasında, bilâhare Şeyhülislâmlığa kadar yükselecek olan Kara Halil Efendi takdir etmişti. Pek çok talebeler içinde, seçilmiş bir güruha bihakkın ders vermekle herkesin gözünde büyük bir hoca olarak görünen ve bütün mubaheselerden yüzünün akiyle çıkan bu zâtın başına münakaşacı talebeler toplanmışlardı. İlim bahislerinde mağlûbiyet nedir bilmiyen Kara Halil Efendi'ye, mübahese meydanında en ileri at sürenlerin ön-

safında Lofcalı Ahmed Efendi'yi görüyoruz. Bu pek zeki ve âteşin talebenin münakaşaya giriştiği hocalardan biri de, zamanının en büyük âlimlerinden pek mütekebbir ve pek mağrur Vidinli Mustafa Efendi'dir. Bir gün ikindi dersinde, aralarında geçen çetin bir mübaheseden sonra Hoca Efendi talebesini şiddetle tekdir etti. Talebe de küserek günlerce ağzını açmadan bir kenarda oturup ders dinledi. Fakat Vidinli Hoca azameti nisbetinde hak-şinas idi ve kibri hiç bir zaman hakkaniyete hâil olmamıştı ve günün birinde sözü tekrar aynı bahse getirip mes'eleyi gayet güzel tafsil ettikten sonra «*hak Lofcalı'nın yedinde imiş*» diyerek bahsi talebesinin kazandığını teslim edecekti. Yıllarca sonra bu vak'ayı anlatan eski talebe, hocanın «*evvelki muamelesinden ne kadar dilgir oldumsa bu muâmelesinden dahi ol kadar memnun ve müftehir oldum ve bu keyfiyet bir kat daha derse devam ve ikdamıma sebep oldu*» diyor.

Ahmed Efendi kendini hakikaten ilme vermiştir, sabah derslerini kaçırmaz, ikindi derslerine muntazaman devam eder ve tâtil derslerine ise, tahsil günlerinden ziyade bilgi edinir; nihayet tahsilini ikmal edince, icazet sabah derslerine âid olduğundan, asıl hocası Şakir Efendi'den me'zun olur. Medrese tahsili dışında Ahmed Efendi'nin bir de tekkelere devamı, meşhur Mesnevi-hanlarından Hoca Hüsameddin Efendi'nin, bilhassa Murad Molla dergâhı post-nişini Mehmed Murad Efendi'nin derslerini takib edişi var. Bu yorulmak bilmeyen ilim tâlibinin, Şeyh Efendi tarafından yaptırılan Darülmecnebi'nin açılış günü, teberrüken bu merasime gelen Sultan Abülmecid Han huzurunda *Mesnevi*'den de icazet aldığını söylemeden geçmeyelim (9 Muharrem 1260).

Lofcalı Ahmed Efendi medrese tahsili ile riyaziye ve *Mesnevi* dersleriyle iktifa etmemiş, bu kadar iş arasında, Ferruh Efendi dâiresinde yetişerek, taşra me'muriyetlerinde dolaşarak politika ve idare işlerinde vukuf peyda eden şâir Süleyman Fehim Efendi'nin Karagümrük'teki konağına gidip o münevver muhitten istifade ile, işi biraz da şâirliğe dökerek gazeller, kasîdeler nazmedecek vakit bulmuştur. Fehim Efendi, bu istidadlı talebenin, Vehbi mahlâsını taşımamasını doğru görmüyordu. Eslâfdan aynı mahlâsda iki büyük şâirin, Seyyid Vehbi ile Sünbül-zade Vehbi'nin âsarı ortada iken üçüncü Vehbi'nin manzumeleri bunlar arasında kaybolub gidebilirdi. Fehim Efendi bu noktayı gözönünde tuttu, şagirdine *Cevdet* mahlâsını verdi. Talebe-i ülumdan Lofcalı Ahmed Efendi, bundan sonra artık Ahmed Cevdet Efendi diye anılacaktı.

Devlet hizmetinde: — Cevdet Efendi tahsilini bitirip bir ilmiye mensubu sıfatıyla umumî hayata karıştıktan sonra, Mustafa Reşid Paşa'ya — tâbir câiz ise — kapılanmakla istikbalinin tâkib edeceği seyr taayyün etmiş oldu. Denilebilir ki, onun devlet me'muriyetindeki ve buna muvazi olarak ilim hayatındaki inkişaf yolunu bulmasına başlıca âmil, Tanzimat-ı hayriyye'nin kadir-şinas mübdi'idir. Liyakat erbabını himaye etmeği kendine şî'ar ittihaz eden Büyük Reşid Paşa, Cevdet Efendi'nin ne büyük bir istidad olduğunu derhal keşfetmiş, dirayet sahibi genç hocayı mahrem devlet işlerinde istihdam etmekten çekinmemiştir. Bu sayede Cevdet Efendi, Tanzimat ricâlinin en yakın bir adamı oluyor, Reşid Paşa'nın tâlimatını Bükreş'de bulunan Fuat Efendi'ye götürüyor, Bursa seyahatinde refakat ettiği bu zât ile birlikte eser yazıp tâlimatname kaleme alıyor, Bursa mesirelerinde teferrüç ederek müşterek gazel söylüyordu. Meclis-i Maarif âzalığı, Darülmuallimin müdürlüğü, komisyon reisliği gibi me'muriyetler vermekle beraber, târikinin rutbelerinde de ilerleyen Cevdet Efendi 1272 senesinde, Galata mevleviyetini zabtetmiş, bir müddet sonra Mekke pâyesine, nihayet İstanbul pâyesine erişmiştir. O, henüz Mekke pâyesinde iken, Rumeli'de bir teftiş seyahatine çıkan Sadriâzam Kıbrıslı Mehmed Paşa'nın refakatine me'mur edilmişti ki bu refakatin mahiyetini ve vükelânın ondan neler beklediğini bizzat kendi kaleminden dinlemeliyiz:

1276 senesi Zilkadesinin onbirinde Sadriâzam Kıbrıslı Mehmed Paşa bahren Dersaadet'ten hareketle Varna'ya azimet eyledi. Ol gün, bilcümle vükelâ ve ricâl-i Babîâli li-ecli't-teşyi' yalısında müctemi' olmuşlar idi. Kaymakam-ı Sadr-ı âlî Âlî Paşa ile Hariciye Nazırı Fuad Paşa fakiri bir köşeye çekdiler, ve dediler ki: «Bu teftiş pek nazik bir me'muriyettir. Nik-ü bedî senden biliriz. Babîâli nazarında mes'ul-i mânevî sensin. Ana göre hakîmane ve mütabassırane hareket etmelisin. Sadriâzama ihtarı lâzım gelen hususun kendisine te'sir edecek surette arz ve ihtarında tecviz-i tehhür ve terahi etmeğe gelmez». Anların bu sıkı tenbihatına nazaran, pek nazik ve müşkil bir mevki'de bulunduğumu anladım. Zira Kıbrıslı gayet haddidülmizac ve âcül-meşreb ve kim ne derse inanır bir zat idi. Fakat bir güzel hasleti var idi ki, hak sözü kabûl eylerdi... Bu seyahatte kendisine ihtarı lâzım gelen hususları kemâl-i serbestî ile söyledim ve Babîâli'nin matlubuna muvafık golda îfay-i vazifeye musareat eyledim. O dahi evza' ve etvarımdan hoşnud oldu ve sa'y-u gayretimden müteşekkîr kaldı» (Tezkire 19).

Bu seyahat ile Cevdet Efendi için teftiş seyahatleri devri açılmıştır 1278'de İşkodra'ya, 1280 bidayetinde Anadolu Kadiaskerliği pâye-

siyle müfettiş olarak Bosna'ya gönderilen bu cerbezeli adam Bosna'yı yatıştırdığı halde memlekete askerlik nizamını sokmağa muvaffak olamadığını bildiğimiz Serdar-ı ekrem Ömer Paşa'nın yapamadığı teşkilâtı kurmak üzere gidiyordu. Birbuçuk sene kaldığı Bosna teftişi vazifesini başarı ile tamamlayan Cevdet Efendi, halkın çok bağlı olduğu ilmiye sınıfını elde ederek Bosnalılardan asker almağa nasıl muvaffak olduğunu uzun uzun anlatmaktadır.

Bosnadan sonra Kozan ıslahatı gelir. Havas-ı vükelâdan mürekkeb bir encümende kendisinin de iştirakile yapılan müzakerelerden sonra, devlet nüfuzunun bir türlü yerleşemediği Kozan havalisine dördüncü ordu Müşiri Devriş Paşa'nın kumandasında bir fırka-i ıslâhiyenin gönderilmesine ve bu fırka-i ıslâhiyyeye fevkalâde memuriyet-i mahsusa ile Cevdet Efendi'nin de iştirakine karar verilmiştir. *Ma'ruzat* ile *Tezakir*'de hurde tafsilâtiyle anlattığı bu Kozan harekâtına burada kısaca temas etmeğe imkân göremiyoruz. Şu kadar söyleyelim ki, aylarca süren hummalı bir faaliyetin muvaffakiyetle neticelenmesinde, yâni isyan harekâtının mümkün mertebe yatışmasında ve iskân işlerinde Cevdet Efendinin büyük hissesi olmuştur ve Bosna meselesi gibi Kozan ıslahatının tafsilâtı da *Tezakir* ile *Maruzat*'ta mevcuttur.

*
* * *

İktidar hırısı: — Şahsiyetini tebarüz ettirmeğe çalıştığımız büyük adamın hususiyetleri arasında, ikbal ve iktidar hırısı dikkati çekiyor. Deruhitte ettiği vazifeleri hakkıyla başardığı görülen bu zat, Reşid Paşa'nın sağlığında, henüz pek yüksek makamlara göz dikecek derecede belirmiş bir sima değildi. Tanzimat'ın bânisi 7 Ocak 1859'da vefat ettiği zaman Cevdet Efendi otuz altı yaşında bulunuyor, maamafih seneler geçip de devlet işlerinde tecrübe kazandıkça, genç hocanın, kalbinde gizlenen emeller yavaş yavaş satha doğru çıkıyordu. Meselâ, 1860 (1277)'da sadaret müsteşarı Hubab Efendi öldüğü zaman, bu mühim vazife için biri İsmâil Afif Bey, diğeri Besim Bey olmak üzere ileri sürülen iki namzed hakkında tereddüd hâsıl oldu. *Tezâkir* müellifi kendisinin de tâyini bahis mevzu'u olduğunu söylerken şöyle yazıyor:

«*Sadrâzam tereddüdde kaldı ve bir aralık fakirin tarikını tebdil tebdil ile sadaret müsteşarlığına nasbımı tasavvur etmiş idi. Fakir ise tarikımdan hoşnud olup tebdil-i tarikden müctenib idim. Hattâ mukad-demce rütbe-i vezaret ile Vidin eyaleti valiliğine ve bir aralık Bosna eyaleti valiliğine nasbım teklif olundukda itizar ve isti'fa etmiş idim*» (Tezkire 16).

Bunun başka bir misâlini 1279 da, uhdesinde henüz İstanbul pâyesini bulduğu sırada Fuad Paşa'nın sadaret'ten istifası ve yerine Yusuf Kâmil Paşa'nın geçmesi gibi büyük tebeddülâtdan bahis ederken yazdığı şu satırlardan pek güzel anlıyoruz :

«Bu tahavvülât esnasında gûyâ fakir dahi makam-ı meşihate getirilecek imişim deyu beynen-âs baz-ı havadis sâyi' olmuş idüğünden Şeyhülislâm Efendi fakiri istirkaba başladı ve diğer ba'z-ı vükelâ dahi Cevdet Efendi hilâf-giran ile müttefik imiş yollu sözler işitmekle hakk-ı dâiyanende olan teveccühlerime hâlel gelmiş idi. Halbuki İstanbul pâyesinden def'aten makam-i meşihate çıkmak örf-ü âdet-i tarika muhalif bulunduğundan Şeyhülislâm Efendi burasını hesap ve mutala'a etmeli idi ve bir de fakir gece-gündüz vazife-i me'muriyetimin îfasına sa'y ile beraber aldığım maâşî ödemek ve az-çok vatan ve milletime fâide-bahş eserler vücade getirmek emeline olarak vükelâ beyninde vuku'a gelen ihtilâfattan uzak dururdum. Fakat ıslah-ı zâtü'l-beyn kabil ise ana çalıştığım vardır Bu hususlara dâir Fuad Paşa ile bahis açıldıkta kendine dedim ki «İstanbul pâyesinde bulunduğum cihetle kazasker olmak emelindeyim. Amma meşihat hatırıma gelmez ve lâ-akal sekiz-on sene geçmedikce bu emele düşmek şöyle dursun teklif olursa kabûl etmem. Her şeyi mevsiminde isterim Vakitsiz ne rütbe isterim ne de me'muriyet kabûl ederim» Fuad Paşa... o makule erâcife kulak asmazdı. Lâkin ne çare ki vükelâ içinde böyle dedi-koduya ehemmiyet verenler dahi var idi» (Tezkire 19).

Meşihat şâyiası, daha sonra, Cevdet Efendi kadıasker bulunduğu sıralarda da ortaya çıktı; fakat her defâsında, kendini çekemeyenler, istirkab edenler galebe ediyor ve Ahmed Cevdet Efendi emeline nâil olamıyordu. Bu hikâyeleride onun kaleminden okumalıyız. Tezakir sahibi, Bosna'da bulunduğu esnada ortaya çıkan meşihat şâyiasını şöyle nakl ediyor :

«Bosna'da iken Sultan Abdülâziz Han hazretleri fakiri makam-ı meşihate getirmek istemiş ise de şimdi tensikat-ı askeriyeye ile meşguldür bu emri muhimmî yarıda bırakmak münasib olmaz deyu savuşturulmuş olduğunu işittim. Fuad Paşa'nın yanına gittim. Bir münasebet düşürerek şeyhülislâmlık arzusunda olmadığını... yemin ile te'min ettim. Fakat Şeyhülislâm Efendi bu havadisi işitip de bîhude yere dâiye-i istirkaba düşmesi bana mucib-i endişe oldu. Meğer bu sırada az-çok kesb eylemiş olduğumuz haysiyet ve itibarı bizim Babîâlî yadigârlarından ba'zıları dahi çekemiyor imiş. Çünkü ol vakit İstanbul'da Fransız politikası gal'b ve Mösyo Mutiye (M. de Moustier)'nin her sözü müsmir

ve müessir idi. Tuna yolculuğunda bizden ziyade mahzuz olarak bu kere Fuad ve Âlî Paşalara da beyan-ı memnuniyet ile haylı sitayişimizde bulunmuş ve «Ben ulema sınıfında böyle ademler olduğunu bilmezdim» demiş. Fuad Paşa dahi «Bizim medreselerden çıkan doktorlarımız işte bu sınıftır» deyu mukabele etmiş. Mutiye dahi «Aman öyle ise ulemadan diğer ba'z-ı zevat ile görüşsem» diyerek İstanbul'da bu sınıf zevatın vücudundan şimdiye kadar malûmat alamadığına teessüf eylemiş. Ba'dehu ziyaretimize geldi. Ol vakit kadıaskerler sefarethanelere değil bir münasebet-i mahsusa olmadıkça vüzera konaklarına bile gidip gelmezler idi iseler de anın gelişine mukabeleten biz de Fransa sefaretine gitmeğe mecbur olduk. Mutiye'nin bu vechile tarafımıza meyl-ü mahabbeti ise ba'z-ı zevat-ı kiramın mutala'alarına el-vermiyor imiş. Hatta sonradan almış olduğum mâlûmata göre bir gece Âlî Paşa'nın meclis-i hâssü'l-hassında Hariciye teşrifatcısı Kâmil Bey hazır olduğu halde bize dâir söz açıldıkta Kâmil Bey Âlî Paşa'ya müteveccihen «Siz ulemaya karşı süferayı ve süferaya karşı ulemayı göstererek ba'z-ı müşkilât-ı politikiyyeyi hall edersiniz. Cevdet Efendi Şeyhülislâm olursa süferanın bir ayağı da Bab-ı fetva'da olacak. Burasını güzelce düşününüz» demiş ve gûya Âlî Paşa dahi ehemmiyet vermiş ve balmumu yapıştırmış» (Tezkire 26).

Şeyhülislâmlığına dâir ikinci şayia hakkında Tezâkir'in verdiği tafsilât ise şu aşağıdaki satırlarla ifade olunmuştur:

«Kozan tarafında bulunduğumuz esnada bizim dahi makam-ı meşehate getirilmediğimiz için söz olmuş. Lâkin me'muriyetimizin nezaket ve ehemmiyetinden bahsile vakitsiz İstanbul'a celbimiz münasib olamayacağı medar-ı ma'zeret ittihaz edilmiş. Bizim meşehatimiz ise ba'z-ı vükâlanın mütalaasına el vermiyor imiş. Fuad Paşa derya-dil ve hüsn-i ahlâk sahibi bir zat-ı bi-muâdil idi. Fakirin hakkında olan hüsn-i teveccüh ve mahabbeti dahi inkâr olunamaz. Lâkin bizim için rüfekasından ayrılamaz idi. Politika âlemi bir başka âlemdir. İnsan karındaşı olsa feda eder» (Tezkire 30).

Cevdet Efendi, müstağni görünmek babında ne kadar cehd etse, bu ifadelerden anlıyoruz ki Fuad Paşa'nın yardımıyla meşihatı ele geçirmek için çok uğraşmış, fakat evvelâ Şeyhülislâm Sadeddin Efendi'nin, sonrada kim bilir ne düşünen Âli Paşa'nın, ve belki daha bâzı nüfuzlu zatların muhalefetiyle karşılaştığı için gayesine bir türlü varamamıştır. Kozan harakâtı muvaffakiyetle sonuna erdiği sırada, altı ay çadır altında yatıp kalkarak yorulan, üstelik evlâd ve ayalini göreceği gelen Cevdet Efendi, kışı çıkarmak üzere, Derviş Paşa ile birlikde âni ola-

rak İstanbul'a geliverdi. Fakat bu geliş «zülfi yare» dokundu. Şeyhülislâmlık emeline artık kat'i hatime çekmek üzere vezaret meselesi tazelendi. Sultan Abdulaziz ikna edilmiş, Cevdet Efendi'nin ilmiye tarikinden mülkiyeye nakline karar verilmiştir. Bir sabah (25 Şaban 1282 = 13 Ocak 1866) erkenden Cevdet Efendi Fuad Paşa'nın konağına davet edilir ve Âli Paşa ile Mabeyin başkâtibi Emin Bey'in hâzır buldukları bu meclisde, kendisine, kadıaskerlik pâyesinin vezarete tahvil edildiği hakkındaki irade i seniyye tebliğ olunur. Efendi, iş işden geçtiğini, itiraza dahi vakit kalmadığını görmüştür. «Kaç defadır fevkalâde me'muriyetlerde bulundum. Başımı ugar-ı hümayunda feda ederek nice muhataralar aşurdım. Şimdi bu sarığı mı feda etmem diyebilirmiyim?» sözleriyle sarığı çıkarır, fes ile kalır. Kadıasker semahatlu Ahmed Cevdet Efendi vüzerâ-i Saltanat-ı seniyyeden devletlû Ahmed Cevdet Paşa olmuş, şimdi ona bir me'muriyet bulmak lâzım gelmiştir:

«Ta'yin-i me'muriyyet bahsine gelince Fuad ve Âlî Paşalar ibtida bir me'muriyet tâyin etmeyip ancak «Size şimdi bir münasib me'muriyet bulmalıyız» deyu nazikâne feth-i bâb-i muzakere ettiler. Halbuki taşraya îzâmımız mültezem olduğuna evvelce teferrüs etmiş olduğumdan İstanbul'da iş istemek pek kabalık olacağına mebni «Bâr-ı giran-ı vezareti kabûl ettikten sanra hasr-ı matlab câiz olmaz. Taşraya gidecek olduğum halde bendenizce Edirne ile Haleb ve Bursa ile Suriye mütesavidir. Ta'yin-ı nasbım evliyay-ı umurun re'ğine menuttur» dedim. Hazz ettiler. Fırka-i islahiyyede haylı islahat yaptınız. Bunun te'sisi yine sizin himmetinize menuttur. Haleb ve Adana eyaletleri birleştirilerek bir vilâyet teşkil ile uhdemize tefvizini teklif eylediler. Münasibi budur. Ben de Efendilerimizimin yerinde olsam böyle yapardım. İslahatın te'sisini vâzî'larına havale etmek muvafık-ı hikmettir» dedim. Hemen Haleb ve Adana eyaletleri ile Kozan ve Mer'aş sancakları birleştirilerek... uhdemize tefviz buyruldu» (Tezkire 30).

Cevdet Paşa, bundan sonra artık Şeyhülislâm olmak ümidini besleyemezdi. Fakat o, bu tahakkuk imkânı kaybolmuş emelden bahsederken: «Ben müntehay-i meratib-i ilmiyye olan kadıaskerlik rütbesini ihraz ile meşihate mülâzim iken tarikim tahvil buyruldu.» (Tezkire 40) diye yanıp yakılmakla iktifa edecek bir adam değildi. Cevdet Paşa için meşihat rüyası sona ermişti ama bundan sonra pekâlâ sadaret hülyası başlayabilirdi.

Valiliği müteakib vükelâ sınıfına dahil olarak Adliye, Maarif, Evkaf ve Ticaret nazırlıklarında, tekrar valilikde, komisyon riyasetinde bulunan, kanun yapan, nizamname kaleme alan, teşkilât vücude geti-

ren, tarih yazıp vekayi zabtederek bir çok eserler telif eden Cevdet Paşa'nın Fuad ve Âli paşalardan sonra kendini bütün vezirlerden üstün görmesini çok tabii addetmek lâzımdır. Şirvanî-zade Rüşdi Paşa, kadıaskerlikden değil, müderrislikden vezir olduğu halde, sadarete yükselir de ona arazi komisyonunda bir kaç sene mâ-fevk vaziyette bulunmuş bir zatın kendini mühr-i hümayuna lâyık görmemesi mümkün mü idi? Gerek *Tezakir*'de ve gerek *Ma'ruzat*'da rastladığımız bazı kayıtlar Cevdet Paşa'nın sadaret emelini açıkça gösterecek ve zamanın padişahına bu hususda kendisini hatırlatmak istediğini belli edecek belâgattedir. Şirvanî-zade'nin azli emarelerinin zuhur ettiğini anlattığı sırada: «*En ziyade ürktüğüm şey bar-ı sadaretin bana tahmil olunması mütalâasıdır*» diyen ve hiç bir zaman «*tahsil-i sadarete hahişger*» olmadığını söyleyen Cevdet Paşa, Abdülhamid II.'ye takdim ettiği *Ma'ruzat*'ta: «*1288 Cumadelphaharesinde Âli Paşa fevt oldu. Sadaret üç kişi, yâni Bahriye Nazırı Mahmud Nedim Paşa, bu kulları ve Şirvanî-zade Rüşdi Paşa beyninde dâir olarak iki üç gün makam-ı sadaret hâli kaldı Nihayet... Mahmud Nedim Paşa sadırâzam oldu*» diyor.

Onun, çok eskiden tanıdığı halde, Kanun-ı esasî müzakereleri sırasında ihtilâfa düştüğü Midhat Paşa¹ ile büsbütün bozuşub, Türkiye'ye

¹ Cevdet Paşa, *Kanun-ı esasî'nin hazırlanışında* Midhat Paşa ile ihtilâfa düştüğünü *Tezkire* 40'da izah ederek şunları yazıyor:

«*Ol esnada Kanun-ı esasî kaleme alınmakta olup fasıl fasıl yazıldıkça Şûray-ı devlet'ten vükelâdan ba'z-ı zevat dahi hâzır olduğu halde mevzu-ı bahs edilmekte idi. Baz-ı mevaddında Midhat Paşa ile beynimizde ihtilâf ve mücadele zuhura geldi. Bundan dolayı Midhat Paşa bana muğberü'l-hâtır oldu. Ba'dehu Kanun-ı esasî Meclis-i vükelâda kıraat olunurken yine anınla mâ-beynimizde münakaşa vuku' buldu. Bundan dolayı aramız açıldı. Maamafih Meclis-i vükelânın ekseriyet-i ârâsiyle lâyihanın ba'z-ı mevaddı tashih olundu. Sadrâzam Rüşdi Paşa Midhat Paşa'nın efkârına mu'teriz olduğu halde ingilizlerin hâtırına riâyeten Midhat Paşa'ya bir şey demeyip dâimâ bizi ileri sürer idi. Nihayet ba'-zı mevaddın lüzûm-ı tashihini Rüşdi Paşa'ya ihtar ettim. Re'is «Yok ben anları Zat-i şahaneye ihtar ile oradan tashih ettiririm» dedi. Halbuki Rüşdi Paşa Sultan Murad zamanında ihtilâl ve istibdada alışıp Padişah-ı âlem-penah hazretleri ise derece derece zımm-ı hükümeti eline almakta olduğuna mebnî Rüşdi Paşa bi-gayr-i hakkın gücenib isti'fa etti ve her ne kadar taraf-ı şahaneden isti'fasının geri alınması kendüsüne teklif olundu ise de kabûl etmediğinden zilhiocenin üğünde azl ile yerine Midhat Paşa sadrâzam oldu. Midhat Paşa makam-ı sadarete geldiği gibi Kanun-ı esasî'nin iradesini tahsil etti ve bu iradeyi şûray-ı devletten kaleme alınmış nüsha üzerine almış olduğu cihetle Meclis-i vükelâ da icra olunan ba'z-ı tashihâtı geri bıraktırdı ve hemen Kanun-ı esasî'yi tîlân ettirdi. Ol esnada Devlet-ı aliyye ile Rusyalu beyninde râ-nünâ olan ihtilâfa nihayet vermek üzere Dersadet'de bir konferans teşkil olunmuş idi. Midhat Paşa tse muharebe arzusunda bulunarak efkâr-ı nâsı bu yola sevk etmekte olduğundan konferansın müzakeratı bir hüsn-i neticeye vâsil olamamıştı».*

meşrutiyet getirmek emelinden başka günahı olmayan zavallı adama karşı Padişah'ın tarafını tutmasında ve Abdülâziz'in intiharına değil, katline kani' olarak ve bu katilde müşevvik ve müretteb vaziyetinde gördüğü Midhat Paşa'yı İzmir'de tevkif ettirip Abdülhamid II. mahkemesine teslim etmesinde Taif'de mazlûmunu istirkab etmesi bilmem âmil olmuş mudur? Midhat Paşa'nın, Sultan Abdülâziz'i «cebren ve gadren» öldürülmüş bir padişah telâkki ettiğini zannediyorum. Kendi kaleminden çıkıp *Vakit* gazetesiyle neşredilen yazı onun bu kanaati hususunda bizi tenvir ettiği kadar, Padişah ile hem-fikir olduğunu da isbat edecek mühim bir vesikadır :

«*Abdülâziz Han'ın tezkiyesinde bâzıları (Allah afveyleye) bâzıları (Allah rahmet eyleye) bâzıları (Allah şefâatine nâil eyleye) demişler. Çünkü kendü kendüyü katleylemiş olduğu iş'a olunmuş idüğünde buna inanlar (Allah afveyleye) diyerek bu günahın afv-ü mağfired buyurmasını Cenab-ı Hak'dan niyaz etmişlerdir. Tereddüd ve iştibah üzere bulunanlar dahi can-ü gönülden (Allah rahmet eyleye) demişlerdir. Ba'z-ı erbab-ı dikkat ise-işâ'e olunduğu vechile kendü kendüsünün kol damarlarını delmesine aklen imkân görmediklerinden şehid olduğunu îma etmişlerdir. Bir takım hâinler ki kemiklerindeki ilikleri bile şehid-i müşarünileyhin nân-u nimetiyle vücuda gelmiştir anın hayatını izale ettiklerinden başka ahirete günahkâr gittiğini iş'a ile onu sevenlerin kalblerini bu yüzdenden dahi dağdar etmişler ise de bu def'a - Padişah - hakikat-i hâli zâhire ihrac buyurulmuşlardır».*

Sultan Abdülhamid II., kendine bu kadar inanmış ve bağlanmış bir vezire neden sadareti çok gördü; acaba hocalıktan yetişmiş bu pek âlim zâtın ilminden mi ürkmüştü; yoksa o da, Cevdet Paşa'yı Abdülâziz devrinin «ba'z-ı vükelâsı» gibi, devletin idaresini eline teslim edecek derecede itimada lâyıkmı görmemişti, bilinemez. Her ne hâl ise, kendisine sadrâzamlık mukadder olmayan Ahmed Cevdet Paşa, Hayreddin Paşa'nın infisali üzere dokuz gün sadaret kaymakamlığında bulunarak Meclis-i vükelâyâ riyaset etmenin zevkini tadacak ve ömrünün mütebaki senelerinde, iktidarın bu pek söluk hayaliyle iktifaya mecbur kalacaktır.

* * *

Edip, âlim ve müverrih: — Cevdet Paşa'ya dâir yapılacak çalışmalarında ağırlık merkezini onun fikir hayatındaki mevkiî teşkil etmelidir. Devlet adamı Cevdet Paşa'nın yanında, âlim ve müverrih Cevdet Paşa'ya hiç şübhesiz çok daha üstün bir yer vermek mecburiyetindeyiz.

Yukarda işaret ettiğimiz vechile ilmin çeşitli sahalarıyla meşgul olup her biri ayrı ayrı tedkika lâyük eserler veren ülemayı kıymetlendirmek zor iştir. Cevdet Paşa'nın dilde ve edebiyattaki hizmetini incelemek filoloğa ve edebiyatçıya, hukuk vâdisindeki çalışmalarını, tedkik hukukcuya, *Tarih-i Cevdet*, *Ma'ruzat* ve *Tezâkir* gibi eserleri üzerinde araştırma tarihiye düştüğüne göre, hepsi hakkında salâhiyet iddia etmek gülünç olur. Fakat bu hususta artık müteârife haline gelmiş öyle hükümler var ki, onları tekrar etmekle mütahassısların salâhiyetine tecavüz ettiğimi zannetmiyorum.

Nesirde cümlelerinin sağlam mantığı ile zaman zaman sehl-i mümteni' diyebileceğimiz bir taklidi güc mertebeye yükselen Cevdet Paşa'nın, istediği zaman eski münşileri imrendirecek kadar tumturaklı bir üslûb kullandığını isbat için pek de ihtisasa lüzum yok gibi geliyor. *Fatin Tezkiresi*'ne yazdığı takriz:

«*Metâli*'-i mehâsin - mecâmi'-i tahiyat divan-ı ehadiyyet - unvan-ı alim-ü vehhab'e takdim ve bedâyi'-i meyâmin - vedâyi'-i salavat bârgâh-ı risalet - penah-ı hâtemiyyet - meâbe arz-u teslim ve piş-gâh-ı hidayet - dest-gâh-ı âl-u ashaba ta'mim kılınıktan sonra... » (Tezkire 40; keza bk. Fatin Efendi, *Tezkire*, İstanbul, 1271, s. 3) ibâreleriyle başlayan edibimiz, te'lif hayatının ilk zamanlarında dâima bu tarzı ihtiyar ettiğini fakat sonraları Reşid Paşa'nın açtığı sade ve beligane çığırcı tercih ettiğini söylüyor ve: «*Bu tarz üzere inşâ-i kelâma heves ettim ve anların Encümen-i ülfet ve müsahabetlerini kendime mekteb-i edeb ittihaz eyledim. Sanki yeniden mektebe başladım ve bu vesile ile mesail-i siyasiyeye dâir haylice mâlûmat aldım. Ol esnada fransızcaya ta'lim ile dahi meşgul oldum. Lâkin ol devirde elsene-i efrenciyye okumak şî'ar-ı ülemaya menafi görüldüğünden bunu ihvan-ı tarikden mektum tutardım. Binaenaleyh fransızcaya lâyikiyle çalışmadım diyor*» (Tezkire 40).

Cevdet Paşa, eski türk nesrinin kısımları ve tekâmülü ile Tanzimat ricâlinin kitâbet tarzları hakkında dikkati çeken mâlûmat veriyor. *Belâgat-ı osmaniyye* müellifinin, kendi hâl tercümesine tahsis ettiği 40 ncı tezkirede bu mevzua dâir söylediklerini nakl edelim:

«*Kelâm-ı mensur müressel ve müsecca' kısımlarına taksim olunup her birinin mevki-i isti'mali başkadır. Eslâf-ı üdeba münşeât-ı resmiyyede tersili iltizam ederler ve muraselât-ı hususiyyede tarik-i tersil'e giderler idi. Sonraları ketebe-i aklâm beyninde tescî' yolu iltizam ve senayi'-i bedî'iyeye ziyade tevaggul olunmağla kılâmın hüsn-i zatîsi gaib oldu. Muahharen Âkif Paşa usûl-i sebk-ü ifadeyi bir mertebe is-*

lah etti. Ba'dehu Reşid Paşa tarik-ı tersilde sade güzel bir çığır açtı. Muharrerat-ı resmîyeyi hep bu yola koydu. Bu cihetle aklâmın usûl-ı kitabeti bütün bütün değişti. Âlî ve Fuad Paşalar bu yolda takoddüm edip müressel olmak üzere belîgane lâyhalar ve takrirler yazarlar idi. Mısırlı Kâmil Paşa tarik-i tescî'de devam edip bu yolda güzel yazar idi. Lâkin bir mufassal lâyihâ yahud mazbata kaleme alamazdı. Âlî Paşa ba'zan tescî'e heves ederdi. Lâkin tescî'i tersili kadar güzel değildir. Fakir ibtida vadi-i inşada tarik-i tescî'e şulûk etmiş idim. Lâkin ulûm ve fûnuna dâir ba'z-ı kütüb ve resâil te'lifi ile meşgul olarak ve müddet-i medide Meclis maarif'de uzun lâyhalar ve mazbatalar kaleme alarak bi't-tabî' tersile alıştım ve Divan-ı ahkâm-ı adliyye'nin bidayet-i teşekkülünde îlâmat-ı nizamiyyenin sâkk-ü sebkini kalib-ı tersile ifrağ için haylice çalıştım. Bu cihetle ekseriyâ sâh-râh-ı tersil üzere giderdim. Ba'zan dahi sec' ve sâir sanayi'-i bediyye ile müzeyyen kelâma ibtidar ederdim»².

Kıyas-ı Enbiya'nın bâzı sahifelerindeki o açık ve zamanına göre çok sade ifade ile, Mecelle'nin haşivden ârî vecîz lisanı ile, Tarih-i Cevdet'in nükteli ve ma'nidar cümleleriyle Tezâkir ve Ma'ruzat'ın yukarıda bir hayli misâlini verdiğimiz tekellüfsüz diliyle ünsiyet edenler, bu muazzam adamın her vâdide ve büyük bir kolaylıkla kalem kullanmak iktidarına mâlik bir nâsir olduğunda şüphe etmezler.

Paşa merhumun şâirliğine gelince: arûz veznine hâkimiyet, âşina olduğu ilimler sayesinde mazmunun neden ve nasıl getirileceğini bilmek, «Sanayi-i bedi'yye» denilen hünnerleri yerinde kullanmak eğer şâir olmak için kifeyet etseydi, Cevdet Paşa'ya da pekâlâ şâirdir diyebilirdik. Daha nev-heveslik zamanında, ilk yazdığı şiirin:

Cevher-i mir'ât-ı feyz-i subh-ı âlemdir şerâ
Nur-bahş-i şeb-çirağ-ı meclis-i gamdır şerâb

matla'ı olduğunu ve bunun devir şâirlerince pek beğenilip başkalarının yazdıklarına tercih edildiğini söyledikten sonra şâirimiz, münekkidliğe geçerek, ilk bakışta fasih görünen bu izafet tetâbu'larından meydana geldiğini halbuki etâbu-ı izafat muhill-i fesahat olduğundan bu iki mısra'ın makbûl addedilemeyeceğini ilâve ediyor. Demek ki, Cevdet Paşa'ya göre, izafetler sıralanmamış olsaydı, mezkûr matla' kusursuz bir şiir olacaktı. Ben kendi hesabıma, devrinin san'at anlayışına göre verilen bu hüküm hakkında bugünkü ölçülerin tatbik

² Cevdet Paşa diğer bir eserinde de nesrin novileri hakkında mâlûmat verir; bk. Belâgat-ı osmaniyye, İstanbul, 1326, altıncı tab'ı, s. 24-25.

edilmemesi lâzım geldiğini ve 1310 senesinde, yâni şâirliği bıraktıktan otuz sene sonra, Abdülhamid II.'in emriyle divançesini tertib eden Cevdet Paşa'ya, tezkirelerimizi dolduran unutulmuş binlerce şâir arasında iyi-kötü bir yer verilebileceğini düşünüyorum.

*

Cevdet Paşa'nın en büyük hizmetlerinden birinin, kanun tanzimi sahasında olduğunu ve neşredildiği tarihten, *Medenî kanun*'un kabulüne kadar geçen zaman zarfında Türk cemiyetinin faaliyetini idare eden başlıca kanun külliyatını, *Mecelle-i ahkâm-ı adliye*'yi bu zatın himmetine medyun bulunduğumuzu unutmamalıyız. Hukuk ülemasınca Cevdet Paşa, büyük bir fakih sayılmazsa da, onun bu sahada en büyük fukahadan faydalı olduğu teslim edilmiştir. Esasen o da kendisinin tam mânâsıyla bir fıkıh âlimi olarak yetiştiği iddiasında değildir. Tanzimat'ın ilânından sonra bir takım kanunlar yapılırken, fıkıh ilminin muamelât kısmına dâir, açık ibare ile ve *Metn-i metin* adıyla bir kitab hazırlanmasına karar verildiği zaman, Meclis-i âli-i Tanzimat'ta, Rüşdi Molla'nın riyasetinde bir komisyon kurulmuş ve ona Cevdet Efendi de âza tâyin edilmiştir ki, bu komisyon hakkında verdiği izahat arasında: *Evâil-i ömrüm ulûm-ı akliyye ve edebiyeye masruf olarak ol vakitte ulûm-ı nakliyyede vukûf ve melekem nâkıs idi. Fakat cemîyetin muharriri olduğum cihetle kütüb-i fıkhiyyenin mütalâasına mütevaggil idim* (Tezkire 8) dediği gibi, başka bir yerde de fıkıh kitaplarına bu *Metn-i metin* vesilesiyle daldığını söylüyor (Tezkire 40). Komisyon 1272 de teşekkül ettiğine göre, Cevdet Paşa'nın fıkıhla ciddi suretle uğraşmağa başlaması bu tarihte olsa gerektir. Mâlûm olduğu üzere komisyon *Kitab'ül-büyu*'u hazırladıktan sonra dağılmış ve *Metn-i metin*'in vücud bulması mümkün olamamışsa da, daha sonra kendi riyasetinde başka bir cemiyet kurulacak ve asrın en ileri fukahasının iştirak edeceği bu cemiyetten hanefî fıkıhı esas tutulmak üzere *Mecelle-i ahkâm-ı adliyye* doğacaktır.

Cevdet Paşa, *Mecelle*'nin hazırlanması hakkında muhtelif yerlerde mâlûmat verir. Bidayette Fransa sefiri Monsieur Bourée, *Code civil*'in tercüme edilerek Osmanlı mahkemelerinde tatbik edilmesini ister. Fransız politikası tâkib eden Osmanlı vükelâsının bâzıları, ezcümle Ticaret nazırı Kabûlî Paşa, hattâ Ali Paşa bu fikre taraftardır. Fakat kendi siyle, Fuad ve Şirvanî-zâde Rüşdi Paşa'ların şiddetli muhalefetleri neticesinde *Code civil* tercümesinden vaz geçilerek *Mecelle* cemiyeti kurulmuştur. Bu cemiyet, *ahkâm-ı adliyye* adıyla hazırladığı külliyatı kitab kitab neşre başladıktan ve dört kitab çıkıp beşincisi de tamamlandıktan

tan sonra, Cevdet Paşa'nın Adliye nezaretinden azl olunarak Bursa valiliğine tâyin edildiğini ve tabiatıyla ayrıldığı cem'iyetin riyasetine Tedkikat-ı şer'iyeye âzasından Ahmed Hulusî Efendi'nin getirildiğini ve onunla beraber âza olarak dersiâm hocalardan bir kaçının me'mur edildiğini görüyoruz. Fıkıhdan anlamayan hoca efendilerin, Mecelle cemiyetiyle hiç bir münasebetleri olmadığı, hele kanun yazmak usulüne büsbütün bigâne buldukları için yazıp neşrettikleri *Kitabü'l-vedia* birşeye benzememiş ve Cevdet Paşasız Mecelle cemiyeti olamayacağını anlayan hükümet, onu Şûray-ı devlet tanzimat dâiresi riyasetiyle İstanbul'a celbedip yine cemiyetin başına getirmiştir. *Kitabü'l-vedia* toplatılmış ve yerine *Kitabü'l-emanat* yazılarak neşredilmiş, diğer kitaplar da hazırlanıp *Mecelle* tamamlanmıştır.

Cevdet Paşa *Mecelle-i ahkâm-ı adliyye* ile pek iftihar eder ve onu *Justinien kanunu* ile mukayeseye girişerek *Mecelle*'nin lehine bir hüküm çıkarır. Her ikisi de İstanbul'da tanzim edilmiş olan bu iki kanun karşılaştırılınca, Ahmed Cevdet Paşa'nın bir zattan nakline göre *insanların ol asırdan bu asra kadar âlem-i medeniyette kaç adım atmış olduğunu* anlamak pek mümkündür (Tezkire 8).

Cevdet Paşa'nın kanun hazırlayıcı olarak faaliyeti söylemeğe hâcet yoktur ki, *Mecelle-i ahkâm-ı adliyye* ile kalmış değildir. O, daha çok önce, Meclis-i Tanzimat'ta hazırlanan nice nizamnamelerin, bir çok lâyhaların muharriridir ve bu hususta şöyle demektedir:

«*Meclis-i âlî-i Tanzimat'ın mahsulü olan kavanin ve nizamat ve evrak-ı sâire hep âsâr-ı hâme-i fakirdir. Nihayet kavanin ve nizamatı cem' ile bir cild olarak bir mecmua yapıp (Düstûr) diye tesmiye eyledim. İşte ibtidâ (Düstûr) diye çıkan mecmua budur*» (Tezkire 40).

*

1265 senesinde Meclis-i Maarif âzalığına tâyin edilen Cevdet Efendi, Babıâli'de Abdülhak Molla'nın riyasetinde akdettiği içtimâlara, meclisin muharriri sıfatıyla iştirak eder, ayda bir vükelâdan birinin evinde veyahud yalıındaki akşam ziyafetlerinde ve ziyafeti müteakıb, Meclis-i Vâlâ Reisi veya Hariciye nazırı'nın başkanlığı altında yapılan toplantılarda bulunurdu. Bu içtima'lara âzadan başka Serâsker Rüşdi Paşa, Mekâtib-i umumiyye Nazırı Kemal Paşa da geliyor, bir müddet sonra Meclis-i Vâlâ âzasından Yusuf Kâmil Paşa ile Vak'anüvis-i Devlet Ricâî Efendi de, Meclis-i maarif'e tâyin edilmiş bulunuyordu. Cevdet Paşa'nın kaydına göre, içtima'larda *pek tatlı müsahabetler olunarak mühim işler müzakere olunurdu ve en mühim işlerden biri Paris'in akademi nam meclisi tarzında bir cemiyet-i ilmiyye teş-*

kili idi. Buna dâir cereyan eden müzakeratın neticesinde âza-i dahiliyyesi kırk ve âza-i hariciyyesi gayri mahdud ve her ay başında bir gün mün'akid olmak üzere mukaddemâ meclis-i muvakkate dahi tasavvur olduğu gibi Encümen-i Dâniş namıyla bir cemiyet-i ilmiyye teşekkülüne karar verildi. Riyaset-i ulâsına sudûrdan Ataullah Efendzade Şerif Efendi ve Riyaset-i saniyesine de Meclis-i Umumi-i Maarif âzasından Abdülhak Efendi-zade Hayrullah Efendi intihab edildi» (Tezkire 40).

Encümen-i Dâniş'e dâir Cevdet Efendi'nin kaleme aldığı mazbatada bu cemiyetin teşekkülüne mucib sebep olmak üzere, halk için elzem kitabların bir an evvel vücuda getirilmesi ve inşası derdest Darülfünun'un tamamlanmasına kadar boş vakit geçirilmiyerek bu müessesede okutulacak kitabların bir an evvel hazırlanması gösterilmektedir. Encümen-i Dâniş açıldıktan ve ilk kitab olarak «*Kavaid-i osmaniyye* Abdülmecid Han'a takdim olunup basılması emri alındıkta sonra, ayda bir kere Meclis-i maarif'de ictima'lara başlamış ve *Kavaid-i osmaniyye ile lisanımızdan kavaidi zabt olundu. Bir de lûgat kitabı yapıp ve lisanımızda zebanezd olan arabî ve farsî ve sâir ecnebi lâfızlar kendi lisanımızdan addedilerek tâyin ve tahdid edilip hariçde kalan elfaz-ı garîbeyi isti'malden vaz geçelim*» denilmiş, lûgat kitabını hazırlayacak komisyon kurulduğu gibi, bir de Osmanlı tahrihi yazılması karar altına alınarak âzadan bâzıları bu işle vazifeledirilmişti. İşte bu arada, 1188'den yâni meşhur müverrih von Hammer'in bıraktığı yerden başlayıp 1242 senesine kadar gelen devrin tarihini yazmak işi Cevdet Efendi'ye tevdi' edilmiştir.

Deruhde ettiği her vazifede olduğu gibi, müellifimizin bu işi ciddiyetle telâkki ettiğini ve *Vekayi-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye*'yi büyük bir gayret sarfiyle hazırlayarak meydana getirdiğini, bugün ellerde dolaşan muazzam eseri isbat etmektedir. Tarih yazmağa başladıktan sonra vak'anüvisliğe tâyin olduğunu gördüğümüz Cevdet Efendi, bir taraftan tarihini tamamlamağa çalışıyor diğer tarafta da vakit buldukça zamanının vakayi'ini zabt ediyordu. *Tarih-i Cevdet*, bâzan sanıldığı gibi, Cevdet Paşa'nın vak'anüvisliğe getirilmesini müteakib, bu vazifenin icabı olarak yazdığı bir eser değildir. Tarihini te'lîfe başladığı zaman ile vak'anüvisliği arasında bir kaç senelik fark göze çarpıyor³. Bir kaç kere basılan ve her def'asında az-çok tashih gören ve son-

³ Encümen-i Dâniş reisliklerine Şerif ve Hayrullah Efendi'lerin tâyin iradesi 25 Receb 1267'de çıkmış, Encümen'in açılışı, aynı senenin 18 Ramazan'ında vuku' bulmuştur ki âzay-i dahiliyyesi arasında Cevdet Efendi dahi mevcuddur (Tezkire 40; Mehmed Süreyya, *Nuhbetü'l-vekayi'*, s. 211). *Tezâkir*'de gördüğümüz: «ol hilâlde Tarih-i Cev-

yâni 1309 tabîki, - buna tertib-i cedid demiştir - evvelkilere nazaran çok değişik bulunan *Tarih-i Cevdet*'in o zamana kadar yazılmış tarihlerin hepsine üstün olduğunu ve Naîma Efendi'nin ma'ruf eseri bir tarafa, en çok okunan tarih bulunduğunu tekrara hacet görmüyoruz.

Cevdet Paşa, tertib-i cedid'in birinci cildindeki kitabiyatta gösterdiği şark kaynaklarını mükemmel tettebbu' etmiş, tarihlerden, mecmualardan, lâyihalardan, resmî vesikalardan mükemmel faydalanmış ve onlara dayanarak, fakat hepsini kuvvetli bir mantık süzgecinden geçirerek, hâdiselerin âmillerini, cereyan şekillerini ve neticelerini ma'kul bir teselsül dahilinde belirtmeğe muvaffak olmuştur. Bu mükemmel eseri daha da mükemmel, belki kusursuz olması için yabancı kaynaklarda da aynı genişlikte istifade edilerek yazması lâzımdı. Fakat Cevdet Paşa'nın bir garb diline kâfi derecede aşına olmaması, tarihinin biraz mahdud kalmasına yegâne sebep teşkil ediyor. On iki cildlik *Tarih-i Cevdet*'ten bahseden hemen bütün müellifler — içlerinde meşhur von Hammer de vardır — onun eski tarihlerimizle mukayese edilemeyecek bir ehemmiyet ve mükemmeliyette olduğunu söylemekte müttefiktirler. Bu tarihin *annale* şeklinde tertib edilmiş olmasına itiraz edilmişse de, Osmanlı tarihini Kaynarca muahadesine kadar getiren Hammer'inde bu tertibi kullandığını ve Cevdet tarihinin, tâbir caizse Hammer'i tamamlayan bir eser olduğunu göz önünde tutmalıyız. *Tarih-i Cevdet* hakkında edilen tenkidler arasında onun *kinayeli, tarizkâr fikirlerle dolu* olması da vardır ve bu hususiyetin onu bir şark müellifi olarak bıraktığı ileri sürülmüştür⁴. Bize kalırsa, fikrini her şekilde ifade edecek bir tahrir kuvvetine mâlik bulunduğunu bildiğimiz Cevdet Paşa, alelâde bir türkçe yazmamış, söylemek istediklerini bâzan doğrudan doğruya, bâzan da sezdirmek suretiyle anlatacak bir üslûb kullanmağı tercih etmiştir. *Tarih*'inde, gerçi ara-sıra söz hünelerine baş vuruyor ama bunları marifet göstermek için değil, çok defa

det'in üç cildini tetmin ve takdim eylemiş idim. Ana mükâfaten işbu 70 senesi evahirinde pâyemiz Süleymaniye raddesine terfi' olunmağla bu fakir dahi kibar-ı müderrisine karıştı» (Tezkire 40) kaydı *Tarih-i Cevdet*'in te'lif seneleri bakımından mühimdir. Diğer taraftan, müellifimizin vak'anüvisliğe tâyini Cumadelahire 1271 e rastladığını (*Tezâkir-i Cevdet hakkında*, XI, not 4'de) zikretmiştim (Bu notta Tezkire 30'un yazılış tarihi olan 7 Şaban 1298 tarihinin Cevdet Efendi'ye vezaret verildiği tarih imiş gibi anlaşılacak şekilde tertib olduğunu söylemeliyim). Cevdet Paşa'nın vak'anüvisliğine Süreyya Bey, 1271 vekayii arasında: «*Vak'anüvislik hizmeti Reşid Paşa mahdumları hocası Müderris Loşcalı Ahmed Cevdet Efendi'ye tevcih kılınmıştır*» cümlesiyle bildiriyor (bk. *Nuhbe-ü'l-vekeyi*, 270).

⁴ Mükrimin Halil Yınoç, *Tanzimattan Meşrutiyete kadar bizde Tarihçilik*, T a u - z i m a t, İstanbul, 1941, s. 576 v. d.

mânaya kuvvet ve ifâdeye revrak vermek için yapıyordu. Kendisine, ince bir uslûb kullandığından dolayı müteşekkir olmamız icab eder. Cevdet Paşa, Encüme-i Daniş'in teşekkülünden hiç bir fâide hâsıl olmadığını, ortaya kendi tarihinden başka eser çıkmadığını söylemiştir. İnsan bunu okurken Encümenin ikinci reisi Hayrullah Efendi merhumu hatırlamak mümkün değildir. Encümen-i Daniş'de tarih yazmakla tavzif edilenlerden biri de Hayrullah Efendi mi idi, bilmiyorum. Eğer böyle ise, yazdığı eserin kıymeti ne olursa olsun, Cevdet Paşa'nın, bundan hiç bahs etmemesini ancak unutkanlık neticesi saymalıyız.

Müverrihimizin tercüme olarak, veya terbiyevî gayelerle yazdığı eserleri, meselâ *İbn-i Haldûn mukaddemesi* ile *Kıyas-ı Enbiya'y-ı*, küçük risalelerin bir tarafa bırakalım ve *Tarih-i Cevdet*'ten sonra en mühim eseri olan ve *Tezâkir* ile birlikte mütalea edilmesi gereken *Ma'ruzat*'tan bahsedelim :

Cevdet Paşa, vak'anüvis olduktan sonra devrine âid vekayii zabt etmiş ve bu vazifeden ayrılınca, halefi Ahmed Lûtfi Efendi'ye, notlarına istinaden kaleme aldığı bir takım tezkereler göndermiştir. Muhtelif uzunluktaki bu eser 40 tezkerenin tahminen 1289 dan itibaren on sene içinde yazıldığı anlaşılıyor. Kendi hâl tercümesini muhteyvî kırkıncı tezkerenin ilâveleri vardır ki bunlarda, diğer tezkere müsveddelerinin sonundaki *yazıldı* kaydının bulunmaması, Paşa merhumun ölümünden (2 Zilhicce 1312 = 25 Mayıs 1895) bir kaç ay evvel yazılmış kayıtları ihtiva eden bu kısmın Vak'anüvis Efendi'ye gönderilmediğine delâlet ediyor. *Ma'ruzat*'a gelince, Abdülhamid II'nin emriyle, Abdümeccid ve Abdülâziz devirleri hakkında kaleme alınıp takdim edilmiş 5 defterden mürekkebe bu tarih kılıklı eserin me'hazı ya *Tezâkir* müsveddeleridir veya *Tezâkir*'e me'haz olan notlardır. *Tezâkir* ile *Ma'ruzat*'ın aşağı yukarı aynı mevzuda olduğunu fakat tafsilât veya anlatış tarzı itibariyle farklı bulunduğunu başka bir yerde söylemiş⁵, her ikisinin de on dokuzuncu asır Türkiye tarihi için baha biçilmez birer kaynak olduğunu belirtmeğe çalışmışdım; binaenaleyh burada fazla söz söylemekten kaçınıyorum.

Önceleri Lûtfi Efendi'nin, *Tezâkir*'e lâayik olduğu ehemmiyetle telâkki ettiği ve kendi tarihi, başka me'hazlar gibi o tezkirelerden de faydalanarak yazmağa başladığı halde sonraları işi hafifleterek, daha ziyade *Takvim-i Vekayi'* havadisleriyle iktifa ettiğini biliyoruz. *Takvim-i Vekayi'* gibi bir resmî ceridenin de *Lûtfi Tarihi*'nin de hâttâ *Takvim-i Vekayi'*i hülâsa eden ve Mehmed Süreyya Bey'in eseri

⁵ M. Cavid Baysun, *Tezâkir-i Cevdet hakkında, Cevdet Paşa, Tezâkir* (1-12), Türk Tarih Kurumu yayınlarından, Ankara, 1953.

Nuhbetü'l-vekayi'in de kendilerine göre birer kıymeti olduğunu kabul etmekle beraber, on dokuzuncu asır tarihimizin bir çok noktalarının tamamen karanlıklar içinde bulunduğunu da inkâr edemeyiz. Tanzimat devri gibi bir dönüm noktası hakkında, o devri yaşamış bir devlet adamının *hatırat* dahi diyebileceğimiz yazılarının ne mühim bir boşluğu doldurduğunu belirtmek üzere fazla söz söylemeğe hiç de lüzum yoktur. Gerçi Cevdet Paşa'nın, çok defa, anlattıklarının yegâne şahidi olduğunu göz önünde tutarak, *Tezâkir ile Ma'ruzat*'ın bâzan sıhhati üzerinde tereddüde düşmek mümkündür. Eğer varsa, başka vesikaların îânesiyle, yoksa sırf kendi muhakememizin yardımıyla kontrol edebileceğimiz şüpheli noktaları Cevdet Paşa'nın asarına has bir kusur diyemeyiz. Eski tarihçilerin hemen hepsi için müşterek olan bu noktada fazla ısrar etmeyerek, meselâ Hasan Bey-zadenin bir çok vekayii babasından dinlediğini, Naîma'nın bâzı müşahedelerin rivayetine göre kıymet verdiğini, Küçük Çelebi-zade'nin sırf gördüklerini anlattığını düşünmeliyiz. Bu müelliflerle emsali hakkında gösterdiğimiz anlayışı, Cevdet Paşa'nın *Tezâkir*'i ile *Ma'ruzat*'ından esirgemek doğru değildir.

Cevdet Paşa gibi bir azîm âdemi tamamiyle izah edemediğine emin olduğum sözlerimi bitirmeden önce, son bir mes'ele üzerinde durmak istiyorum. Tekrar tekrar gözden geçirilip gerek tasnif ve gerek tahriri bakımından büyük itinalarla hazırlanmış bir eser olan *Tarih-i Cevdet*'i silintilerle ve çıkıntılarla dolu, bâzan pek karışık bir haldeki müsveddeleri elde bulunan, belki de tab'ı düşünülmiyerek kaleme alınan *Tezâkir* ile mukayese edenlere bu sonuncu biraz sönük ve dağınık görünmüş ve Cevdet Paşa'nın *Tezâkir*'de hiç bir zaman *Tarih*'inde gösterdiği kudreti ibraz edemediği ileri sürülmüştür. *Tarih-i Cevdet* gibi herkes tarafından istifade edilmesi mümkün me'hazlara dayanmak suretiyle yazılmış bir eser, terkiib itibariyle diğerinden üstün olabilir. Fakat *Tezâkir*, çok yakın, fakat tahminimizden daha fazla meçhûl bir devrin, en salâhiyetli müşahid tarafından kaleme alınmış bir kaynağıdır ki, Tanzimat tarihini yazacak olanlar ilkönce ona baş vuracaklar ve aradıklarının mühim bir kısmını onda bulacaklardır. Binaenaleyh ayrı ayrı kıymet taşıyan bu iki eseri karşılaştırıp yanlış hükümler vermeme liyiz. Ahmed Cevdet Paşa bize, müverrih sıfatiyle *Tarih-i Cevdet*'i, vak'anüvis olarak da *Tezâkir-i Cevdet* ile *Ma'ruzat*'ı bırakmıştır.